

ПУБЛІКАЦІЇ ДЖЕРЕЛ З ІСТОРІЇ ВІЙСЬКОВО–ПОЛІТИЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ КОЗАЦТВА 1560–1580–х РОКІВ

При вивченні будь–якої проблеми історії України литовсько–польської доби перед вченими відразу постає питання про джерельну базу досліджень. Останніми роками справу намагаються вирішити пошуком нових документів у польських архівах, що часто дійсно дає добрі результати. Однак практика показує, що українські вчені ще далеко не в повній мірі використовують вже існуючі археографічні видання документів. Особисто мені довелося з цим зустрітися при студіях над історією козацтва останньої третини XVI ст. Як виявилось, дослідники ніколи не використовували сотні документів і повідомлень про козацтво, які вже давно були опубліковані. Тому докладне вивчення публікацій джерел з історії України, започатковане свого часу проф. М.Ковальським, залишається завданням актуальним. Ця стаття присвячена огляду публікацій джерел з проблеми військово–політичної діяльності козацтва 1560–1580–х років.

Розглянемо спочатку нарративні джерела. Серед них першорядне місце займають праці М.Бельського "Хроніка Польщі", доведена до 1586 року, та Й.Бельського "Дальший хід хроніки польської", яка висвітлює події за 1587–1598 рр. Для істориків козацтва особливо важливим є те, що Бельські були родичами одного з найавторитетніших діячів козацтва останньої третини XVI ст. – Яна Оришовського, на що вказав сам Йоахим [19, s.1360]. Особливістю творчого підходу Бельських було те, що вони шукали докладних фактів і яскравих подробиць подій. Так, історія війни молдавського господаря Івоні з козаками проти турків була висвітлена М.Бельським за невиданою хронікою Л.Горецького, знаменитий опис дніпровського Низу, козаків і можливих способів оборони від татар був занотований зі слів Яна Оришовського [19, 15.1345–1358, 1358–1361]. У сюжетах про напад татар 1575 р., виправу Богдана

Ружинського і особливо Івана Підкову теж місцями складається враження, що події були переказані хроністу очевидцем [19, s.1367,1430–1435]. Козаки неодноразово згадуються М.Бельським під час опису всіх трьох кампаній Московської війни Стефана Баторія, у тому числі походу реєстровців на Сіверщину у 1580 р. [19, s.1455, 1467, 1469, 1475, 1480, 1482, 1484, 1486, 1494, 1498]. З "Хроніки" також дізнаємося про дипломатичний бік спровокованого козаками турецько–польського конфлікту 1583 р. [19, s.1416–1417].

"Дальший хід хроніки польської" розпочинається описом міжкоролів'я після смерті Стефана Баторія з повідомленнями про напади козаків на турецькі фортеці та їх участь у внутрішньополітичній боротьбі. Автор докладно описав напад татар 1589 р., переможну битву з ними запорожців і весь турецько–польський конфлікт тих років. Він також неодноразово звертався до проблеми оборони українських земель від турків і татар і навіть склав свій власний план її організації [18, s.33, 70–71,74,77,84,87–88,101,103–138,145–146,219–220,273]. Щодо, вірогідності праць Бельських варто особливо відзначити, що вся інформація, яка піддається перевірці за допомогою інших джерел, свідчить про точність фактажу, занотованого сумлінними хроністами.

Зовсім іншою була манера письма у іншого відомого хроніста кінця XVI ст. – Р.Гейденштейна. Він працював як офіційний історіограф під керівництвом канцлера Польщі Яна Замойського. Перший великий твір Гейденштейна про Московську війну, у якому неодноразово згадуються козаки, редагував особисто король Баторій [4; 28], Замойський виступав як замовник і фактичний співавтор основної праці Гейденштейна – "Історії Польщі". Він надавав хроністу документи і сам редагував написане [26; 27; 17, 5.60–69]. Офіційний характер хроніки Гейденштейна (а його авторство, незважаючи на всі застереження, беззаперечне), при всіх зрозумілих негативних моментах, має і привабливий бік. Фактично ми знайомимося з інформацією, якою користувалися вищі ешелони влади і яку вважав

доцільним оприлюднити канцлер Замоїський.

Хроніка Гейденштейна містить кілька десятків повідомлень і згадок про козаків за 1570–1580–ті рр. Більшість з них стосується міжнародного контексту діяльності козацтва – нападів па турків і татар, походів у Молдавію від Івана Підкови і пізніше. Автор пише про участь козаків у Московській війні Стефана Баторія, дає загальну характеристику козацтва, його військової тактики і озброєння, звертає увагу на зв'язок козацтва і шляхти [23, 5.305; 24, 5.8,65,146,158,170,179]. Багато місця Гейденштейн відводить проблемі оборони від татарських нападів, різко негативно оцінюючи роль сейму і шляхти у цій справі [26, s.7,11,20,36,76,186,264,286,365;27, s.169]. Докладне знайомство з працями Гейденштейна змушує змінити досить поширену думку про їх особливу тенденційність у зображенні козацтва. Автору дійсно можна закинути ряд зауважень фактичного плану, правда, вже щодо пізніших подій 1596 р., і постійне вживання кількох негативних епітетів на адресу козаків, але було б більш дивним, якби цього не було, оскільки оцінка давалась особисто Яном Замоїським.

Лише одній, але важливій події – участі козаків у війні 1574 р. молдавського господаря Івоні проти Туреччини присвячено надзвичайно змістовний уривок з невиданої хроніки Леонарда Горецького. її переклад російською мовою було видано В.Антоновичем та К.Мельник. Судячи зі змісту, хроніст записав перебіг війни Івоні зі слів її учасника. Вважається, що хроніка Горецького стала джерелом для опису цієї події М.Бельським, а вже з його твору запозичалася іншими нітописами, у тому числі і козацькими [5]. Кілька сюжетів про татарські напади на українські землі і про участь козаків у війнах проти Москви у 1560–х – на початку 1580–х рр., у тому числі діяльність відомого козацького ротмістра Микити Бірулі і похід на Сіверщину князів Острозьких у 1579 р., дає хроніка Матвія Стрийковського [33, s.413, 115–418,428,431]. У записках львівського біскупа Дмитра Соліковського знаходимо опис поведінки козаків у 1588 р. під Львовом під

час боротьби за королівський трон [31, s.88–89].

До хрестоматійних джерел з історії козацтва XVI ст. належить опис подорожі до запорозьких козаків польського магната Самуеля Зборовського, який належить перу Б.Папроцького. Сюжет про козаків був записаний ним зі слів або нотаток одного з учасників подорожі, який супроводжував Зборовського [34, s.156–167]. Інакше важко пояснити появу в описі великої кількості подробиць, які неможливо ні вигадати, ні зберегти в опосередкованому переказі, тим більше що вони підтверджуються іншими джерелами. Особливе місце в групі наративних джерел займає "Меморандум" чиновника ватиканської місії в Польщі Кароля Гамберіні. Власне, текст цього документа було укладені польським дипломатом Криштофом Держком. А вміщену в ньому докладну інформацію про козаків і плани їх використання проти турків надав невідомий козацький ротмістр [20, s.20–40]. Цим незнайомцем очевидно, був Ян Оришовський, який доводився родичем не тільки хроністам Бельським, але і Держку. Тобто у цьому випадку ми вдруге, після хроніки Бельських, зустрічаємо свідчення про козаків від одного з чільних діячів козащини останньої третини XVI ст.

Маловідомим, але не менш цінним джерелом з історії міжнародних аспектів діяльності козацтва є записки придворного священика короля Баторія Яна Піотровського, який в листах до свого "приятеля" маршалка Андрія Опалинського протягом кількох років давав досить регулярні повідомлення про події при королівському дворі. Тому фактично є підстави вважати його записки дещо своєрідним за формою щоденником, який відзначається високою інформативністю, вірогідністю, емоційністю, гумором, помірковано критичними оцінками подій. Піотровський зміг відобразити психологічну атмосферу, яка панувала в оточенні короля.

Чимало місця в його повідомленнях займають справи козацькі і татарські напади і пов'язані з ними дипломатичні проблеми Речі Посполитої. Хронологічно йдеться насамперед про справу Івана Підкови та інших претендентів на молдавський трон і заходи Баторія щодо козацтва в 1578 р.,

щодо ефективності яких Шотровський висловлював небезпідставні сумніви [32, s.106–109, 113–114, 118, 121, 123, 126, 129, 135, 140, 144 – 146, 388, 389]. Спостережливий ксьондз брав участь у псковському поході Стефана Баторія 1581 р., і його щоденник є головним джерелом до вивчення участі козаків у цих подіях [10; 6, с. 1–176]. Крім того, унікальні повідомлення Піотровського про козацькі справи 1582 р. і польсько–турецький конфлікт 1583–1584 рр. збереглися в рукописах [25, s.278,279]. Близькими за змістом до щоденника походу на Псков Піотровського є діаріуші Яна Зборовського і Лукаша Дзялинського. Обидва вони брали участь у Московській війні як командири окремих підрозділів і залишили опис кампанії 1580 р. із I гадками про участь у ній козацтва [32, с. 190–264].

Розглянемо тепер інші публікації джерел. У першій тематичній добірці документів з історії козацтва, виданій В.Антоновичем, були використані в основному актови книги місцевих українських судів. Тому тут зустрічаємо всього кілька документів, які стосуються міжнародних справ козацтва [2, с.4–6,12–14,15–18,28–31]. Значно ширше ця тема представлена в іншій, повністю присвяченій козацтву збірці із серії "Жерел до історії України–Руси". Тут видано велику колекцію скарг турецького султана і великого візиря на козаків за 1560–1570–ті рр., королівську інструкцію на сейм 1589 р., повністю присвячену спровокованому козаками турецько–польському конфлікту [7, с.33, 52,58–64] та ряд інших документів. На цьому доробок власне української археографії у цій галузі був майже вичерпаний. Специфічність проблеми міжнародних аспектів діяльності козацтва зумовила ту обставину, що документи, які дають змогу її висвітлити, розкидані в численних; виданнях джерел з політичної історії Великого кн. Литовського, Польщі; пізніше – Речі Посполитої. Оскільки у таких публікаціях, як правило, дотримувалися хронологічного принципу подачі документів, то розглянемо їх відповідно до висвітлюваних ними історичних періодів.

У черговому томі Литовської Метрики, який нещодавно побачив світ, видруковано книгу публічних справ за 1553–1567 рр., яка в основній частині

присвячена організаційним заходам уряду Великого кн. Литовського для ведення війни проти Москви. Серед численних універсалів, "листів воєнних" і "листів поборових" знаходимо сім документів, які мали метою залучення козацтва на державну службу у 1561–1563 роках. Для прикладу можна назвати лист короля з листопада 1561 року з наказом "закликати козаків" до прикордонних з Москвою замків [29, s.80–81]. Продовження висвітлення згаданих у попередній збірці сюжетів знаходимо у виданому ще у 1910р. 7-му томі "Архіву князів Сангушків", який чомусь досі не привертав уваги дослідників українського козацтва. Між тим, тут містяться документи одного з найвизначніших представників цього роду – князя Романа Сангушка, брацлавського воєводи і польського гетьмана Великого кн. Литовського, який безпосередньо займався організацією збройних сил і керував воєнними діями проти Москви і татар. У публікації дано здебільшого офіційну кореспонденцію короля Сигізмунда Августа і великого литовського гетьмана Григорія Ходкевича у військових справах. Для історика козацтва особливе значення має те, що в збірнику вдруковано двадцять один документ (!), присвячений участі козаків у війні з Москвою у 1567–1569 роках. Про їх новизну свідчить хоча б той факт, що в них згадуються три невідомі і найбільш ранні козацькі реєстри. Крім того, тут вказано походження козацьких загонів, механізм залучення на державну службу, названі імена кількох козацьких ротмістрів, описано воєнні дії, у яких брали участь козаки [12]. Разом із попередньою публікацією цієї кількості документів вже достатньо, щоб корінним чином змінити наші уявлення про стосунки козацтва державною владою Великого кн. Литовського з початку 1560-х років про так звану реформу Сигізмунда Августа.

Хронологічно найбільша кількість введених у науковий обіг шляхом публікації документів стосується правління Стефана Баторія. В умовах панування Російської імперії польська історіографія XIX ст. Таким чином вшанувала свого короля – переможця Московського царства. Тому десятирічному правлінню Баторія присвячено кілька томів документів, у

яких міститься чимало інформації про українське козацтво. У збірнику "Початки панування в Польщі Стефана Баторія" міститься лист хана з описом нападу козаків на Іслам-городок у 1576 році, інструкція короля посольству в Крим з викладом офіційної точки зору на козацтво, інформація про напад татар на Волинь і зв'язок гетьмана Шаха з князем Острозьким у 1577 році, документи про Івана Підкову [35, s.67–70,73–77,109–110,138–139,229–233] та ряд ін.

В "Актах до історії панування Стефана Баторія" знаходимо вже понад два десятки важливих документів, які дають змогу простежити всю різноманітність заходів короля щодо розв'язання козацької проблеми. Це документи про спробу винищення козацтва навесні 1578 року – лист Костянтина Острозького, універсали до воєвод, старост і шляхти про] комісію Яна Тарла; липневі універсали до урядників Поділля і козаків про молдавського претендента Петра; знаменита постанова від 16 вересня 1578 року про набір козаків на державну службу; квітневі 1514 року універсали, у тому числі до козаків про претендента Костянтина [11, s.31–34,130–132,336–338,394–400]. Доповнює і хронологічно продовжує серію джерел про Баторія збірник "Воєнні справи Стефанія Баторія". У ньому є лист короля до руської шляхти з обіцянкою належним чином організувати захист від татар, інструкції на сеймики, а також послу в Крим, листи короля і молдавського господаря про Костянтина Лакусту [32, s.54–55,67–71,140–143,150,151–152], а також вже згадувані листи Піотровського і два невеликі щоденники.

Періоду правління Баторія і кільком наступним рокам присвячена фундаментальна збірка документів канцлера і коронного гетьмана Яна Замойського [13; 14; 15; 16]. Тут містяться листування гетьмана з королем Баторієм, дипломатичні документи, листи військових та цивільних урядників, впливових магнатів, воєнні універсали та артикули та багато ін. Чимало з них стосуються справ козацтва 1560–1580-х років. Це документи про діяльність Івана Підкови та інших претендентів на молдавський трон [13, s.175,213,241,297]; участь козаків у війні проти Москви, у тому числі два

великі листи офіційного старшого козацтва Михайла Вишневецького, універсали Замојського до козаків і козацьких ротмістрів [13, s.313–315; 14, s.63–64,726,328–329]; листи Стефана Баторія з приводу козацьких нападів на турків і татар після Московської війни [15, 5.98–99,309–314], унікальний звіт турецького чауша про страту козаків у Кам'янці влітку 1584 року [16, s.345–346] та багато ін.

До найважливіших публікацій документів відносяться кілька томів фундаментальних корпусних видань з історії Румунії [26]. У них міститься понад сто документів, які проливають світло на діяльність козацтва в Молдавії і Придністров'ї в останній третині XVI ст. Це дипломатичне листування монархів (листи султанів, великих візирів, польських королів, володарів семиградських, молдавських і волоських земель) та донесення дипломатичних агентів із Константинополя та інших країн (найбільше – до австрійського двору). Користування цими збірниками затруднене через багатомовність видань (латина, німецька, румунська, угорська, італійська мови) та в багатьох випадках сплутаністю інформації, яка часто ґрунтувалася на чутках. Однак у цілому ці унікальні видання досі належним чином ще не оцінені в українській історіографії, хоча ними частково користувалися Л.Грушевський, ряд польських дослідників, М.Антонович. Частина документів з цих збірників, які стосуються діяльності козацтва в Молдавії, були залучені (повністю, частково або в переказі) до публікації тематичній збірці "Исторические связи народов СССР й Румынии" [8] і тому стали доступними для широкого опрацювання українськими дослідниками. Низка джерел з історії козацтва цього періоду міститься також у виданні ватиканських документів [25; 33]. Крім названих збірників, окремі важливі документи розсіяні також в ряді інших видань [1; 38; 3; 9; 40; 21; 37; 24].

Таким чином, проблема міжнародних військово–політичної діяльності козацтва 1560–1580–х років досить докладно представлена публікаціях історичних документів. Тому їх повне використання разом з великим масивом рукописних матеріалів дає можливість для оновленого підходу до здавалось би вже давно відомих історичних подій [39].

Джерела та література

1. Акты исторические, относящиеся к России, извлеченные из иностранных архивов и библиотек. –Т.2.–СПб., 1842.
2. Архив Юго–Западной России. –Ч.3.–Т.1.–К., 1863.
3. Восточные документы по истории народов Юго–Восточной и Центральной Европы. – Т.3. – М, 1974. – С.235–308.
4. Гейденштейн Р. Памятники о Московской войне (1578–1582). – СПб., 1889.
5. Горецкий Л. Описание войны Ивони, государя валашского (1574) // Мемуары, относящиеся к истории Южной Руси (под ред. В.Антоновича). – К.,1890.– Вып.1.–С.89–136.
6. Дневник последнего похода Стефана Батория на Россию (осада Пскова) дипломатическая переписка того времени (1581—1582) (изд.М.Кояловым) СПб., 1867.– С.1–176.
7. Жерела до історії України–Руси. – Т.8. – Львів, 1908.
8. Исторические связи народов СССР и Румынии. – Т.1. – М.,1965.
9. Памятники дипломатических сношений Московского государства польско–литовским государством. – Т.3. (Сборник РИО. –Т.71).– СПб., 1892.
10. Пиотровский. Дневник последнго похода Стефан Батория на Россию (осада Пскова). – Псков, 1882.
11. Akta historyczne do panowania Stefana Batorego.kryła polskiego od 3 marca 8 do 18 Iawietnia 1579 (wyd. J.Janicki). – Warszawa, 1881.
12. Archiwum XX. Sanguszkow w Slawucie. – Т.7 (1554–1572). – Lwow, 1910.
- 13.Archiwum Jana Zamojskiego. – Т.1. – Warszawa, 1904.

14. Archiwum Jana Zamojskiego. – T.2. – Warszawa, 1909.
15. Archiwum Jana Zamojskiego. – T.3. – Warszawa, 1913.
16. Archiwum Jana Zamojskiego. – T.4. – Kraków, 1948.
17. Baryez H. Szlakami dziejopisarstwa staropolskiego. – Studia nad riografia i X VI–X VIII. – Wrocław, 1981.
18. Bielski J. Dalszy ciałn kroniki polskiej. – Warszawa, 1851.
19. Bielski I Kronika Polska. – T.3. – Sanok, 1856.
20. Boratynski L. Kozacy i Watykan // Przegląd powszechny. – Kraków, 1906. – Kwartal 2.–S.20–40.
21. Collectanea z dziejopisyw tureckich. – Warszawa, 1924. – T.1; Zrędła do dziejow Polskich. T.2. – Wilno, 1846.
22. Documenta Pontificum Romanorum historiam Ucrainae illustrantia (ed. A. Welykij). – V.1. – Roma, 1953.
23. Documente privitoare la istoria Romanilor (ed.E.Hurmuzaki). – Bucuresti, 1892 ,1900.–V.3/1,11.
24. Dujaryjsze sejmowe r.1587 // Scriptorum Rerum Polonicarum. – T.11. – Kraków, 1877.
25. Dział rękopisow Biblioteki PAN w Kornike.
26. Hejdensztejn R. Dzieje Polski od smierci Zygmunta Augusta do roku 1594. –X. 1. – Petersburg, 1857.
27. Hejdensztejn R. Dzieje Polski od Smierci Zygmunta Augusta do roku 1594. –T.2.– Petersburg, 1857.
28. Hejdensztejn R. Pamietniki wojny Moskowskiej. – Lwów, 1894.
29. Liettovos Metrika. Knyganr.547 (1553–1567) (Viesuju reikalu knyga 7). – Vilnius, 1996.
30. Litterae nuntiorum apostolicorum historiam Ucrainae illustrantes (1550–1850). –T.1.– Roma, 1950.
31. Solikowski J.D. Kreytki pomnik Rzeezy Polskich. – Petersburg–Mohilew, 1855.
32. Sprawy wojenne kryla Stefana Batorego. Djaryjsze, relacje, listy i akta z lat

- 1576–1586 (wyd.XJ.Potkowski). – Krakow, 1887.
33. Strykowski M. Kronika Polska, Litewska, Zmudzka i wszystkiej Rusi, – T.2. – Warszawa, 1846.
34. Paprocki B. Herby rycerstwa polskiego. – Krakow, 1858.
35. Początki panowania w Polsce Stefana Batorego 1575–1577. Listy, uniwersaly, instrukcyje (wyd.A.Pawinski) (Zródla Dziejowe. – T.4). – Warszawa, 1877.
36. Veress A. Documente privitoare la istoria Ardealului, Moldovei si Tarii Rominesti. – T.2. – Bucuresti, 1929.
37. Zrodla do dziejow Polskich. – T.2. – Vilno, 1846.
38. Анпилогов Г.Н. Новые документы о России конца XVI – начала XVII веков. – М, 1967.
39. Лепявко С.А. Українське козацтво у міжнародних відносинах (1561–1591).–Чернігів, 1999.
40. Стороженко А. Новые подробности к биографии запорожского гетмана Яна Орышовского // Чтения ИОНЛ. – 1907. – Книга 12. – Вып.3. – С.71–80.